

nato izdajalo Časopis za zgodovino in narodopisje, katerega urednik je bil; Rudolf Maister (general in pesnik), ki je zasedel slovensko narodnostno območje na Štajerskem, po katerem je po sklenitvi mirovne pogodbe z Avstrijo bila potegnjena državna meja; Gabrijel Majcen (šolnik in zgodovinar) je napisal več učnih knjig, ukvarjal pa se je predvsem z lokalno zgodovino; Anton Medved (teolog, pisatelj in govornik) je bil profesor na mariborski klasični gimnaziji, dejaven je bil v številnih narodnozavednih društvih in seveda kot duhovnik; Franc Minařik (farmacevt, zgodovinar medicine in farmacije) je bil lastnik lekarne, zbiral in preučeval pa je farmacevtsko zgodovinsko gradivo; Fran Mišič (avtor potopisov, koroški narodnjak) je objavljaj potopise iz slovenskih Alp, s Pohorja, Slovenskih gor in Jadrana; Ljudevit Pivko (narodni delavce in politik) je bil soustanovitelj mariborskega Sokola, bil pa je tudi poslanec v narodni skupščini; Oton Ploj (narodnjak, notar) je bil eden od prvih notarjev v teh krajih, ki so dosledno uradovali v slovenščini; Miroslav Ploj (politik) si je že pred prvo svetovno vojno prizadeval za enakopravnost slovensčine v šolah in uradih ter za slovensko univerzo; Josip Priol (šolnik, sadjar) je preučeval sadne sorte, bolezni, škodljivce in tehniko varstva rastlin; Franjo Rosina (odvetnik, politik) je kot podpredsednik Narodnega sveta za Štajersko pomagal, da so leta 1918 prevzeli civilno oblast na Spodnjem Štajerskem; Bogo Teplý (zgodovinar, muzealec) je bil ravnatelj Pokrajinskega muzeja v Mariboru; Alojzij Trstenjak (krajevni zgodovinar) je napisal številne članke o zgodovini Ormoža in okolice; Niko Vrabl (pravnik, kulturni delavec) je bil sodnik in pozneje upravnik Moške kaznilnice v Mariboru; Franjo Žebot (časnikar, politik) je bil vodja Tiskarne sv. Cirila in Metoda; Davorin Žunkovič (publicist) je bil polkovnik, a se je ljubiteljsko ukvarjal z jezikoslovjem, toponomastiko in slovansko arheologijo.

Mojca Horvat

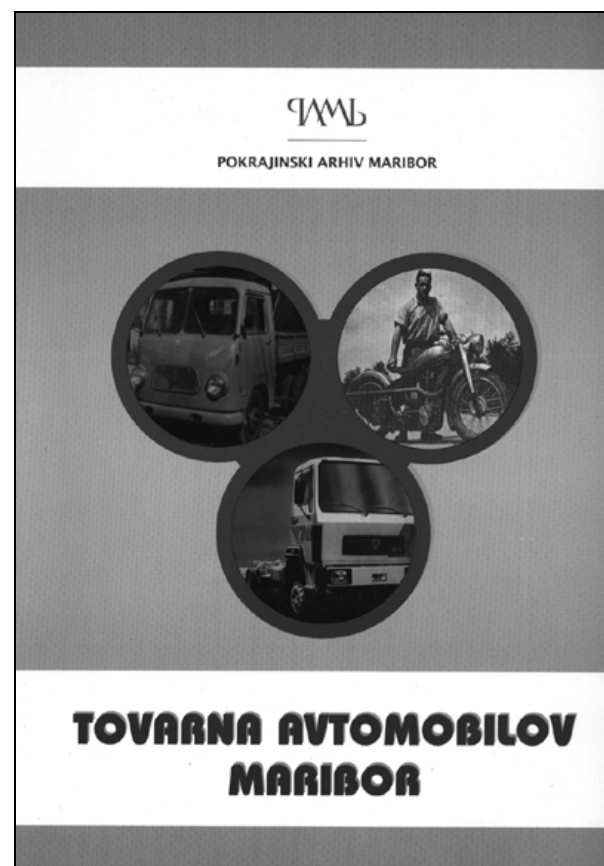
Tovarna avtomobilov Maribor: sledovi mariborskega gospodarstva v arhivskem gradivu Pokrajinskega arhiva Maribor: 60 let – spominski zbornik, Pokrajinski arhiv Maribor, Katalogi XXVIII, Maribor 2007, 99 strani; razstava v razstaviščih Archivum, Had in Per gradus, avtorji: Jure Maček, Sabina Lešnik, Stanislav Ajdič, Anton Vagner, 5. oktober do 23. december 2007

O pomenu TAM-a

Tovarna avtomobilov Maribor je uradno dobila to ime v začetku leta 1947, industrijska dejavnost pa v

resnici sega v leto 1941, ko je okupacijska oblast začela tu graditi tovarno letalskih delov za nemško vojno letalstvo. Leta 1943 je tako stekla proizvodnja gonil letalskih vijakov. Po osvoboditvi je minilo precej časa, preden je ministrstvo za industrijo v Beogradu izdalo sklep o namestitvi avtomobilske tovarne v Mariboru in prenosu licenčne izdelave tovarnjaka PRAGA, poznejšega PIONIRJA, v Maribor. S tem je bil položen temelj tovarni, ki se je v naslednjih letih razvila v enega najprepoznavnejših in najuglednejših industrijskih in gospodarskih sistemov v državi Jugoslaviji; gospodarska vozila z blagovno znamko TAM je (bilo) namreč mogoče videti na cestah štirih kontinentov sveta. Tovarna avtomobilov Maribor, skrajšano TAM, ni bila le tovarna cestnih vozil, ampak tudi valilnica strokovnjakov – v njej so nastajali, rasli ter svoje znanje in izkušnje prenašali v druge gospodarske sisteme, šolstvo, raziskovalne in razvojne oddelke, na univerze ter končno tudi na odgovorna mesta tedanjega družbenega in političnega življenja.

TAM (stal je na Teznu) je zaposloval okoli 9 tisoč ljudi, še vsaj toliko delovnih mest pa je bilo vezanih na proizvodne programe v okolici Maribora in po vsej državi. Letna proizvodnja je dosegala število 9 tisoč vozil in motorjev in več. Primerno pa je bila organizirana tudi skrb za zaposlene. V raznih ob-

dobjih obstoja je zajemala dejavnosti, kot so lastni vrtec, poklicna šola, zdravstvena ambulanta, gostinstvo in sindikalni turizem, rekreacija, prevoz delavcev ... Posebno se je TAM odlikoval s skrbjo za graditev stanovanj za zaposlene; za to je namenil velikanska sredstva. V okolici tovarne so nastajala naselja stanovanjskih blokov in individualnih hiš, zidavo pa je kreditirala tovarna. Veliko mladih ljudi, in to ne samo izobraženih strokovnih kadrov, si je lahko v razmerno kratkem času omislilo družino v stanovanju, ki jih je dajal TAM svojim delavcem v najem.

Lahko bi rekli, da je bil TAM eden od značilnih gospodarskih sistemov takratne socialistične graditve v Jugoslaviji. Vzpenjal se je z rastočimi potrebami gospodarstva po prometnih sredstvih in dosegel svoj vrh v obdobju navidezne blaginje. V letih, ko so se zamajali tudi temelji državne družbene ureditve in ko se je z razpadom le-te porušil zagotovljeni trg proizvodov, pa je zašel v krizo.

Razmere po letu 1991 v samostojni Sloveniji so se za velike gospodarske sisteme zelo spremenile, trg se je skrčil na minimalni obseg, mednarodna konkurenca pa je povzela večino srednjih avtomobilskih tovarn ne samo v Jugoslaviji in Sloveniji, temveč tudi bolj razvitih evropskih državah. Tako je TAM leta 1996 po nekaj neuspešnih poskusih države Slovenije in lokalnih dejavnikov za rešitev dokončno prispel v stečaj.

Glede na nekdanjo moč in pomen, je bil stečaj hud udarec za Maribor, a tudi za slovensko gospodarstvo. Še huje so doživljali propad svoje tovarne zaposleni, ne glede na to, kdaj so bili v njej dejavni. Čutili so veliko pripadnost svoji tovarni, kajti biti tamovec je vedno pomenilo nekaj več, kot biti zaposlen v dobri tovarni.

Tako ne preseneča, da je razstava o Tovarni avtomobilov Maribor v Pokrajinskem arhivu Maribor jeseni leta 2007 doživela tolikšen odziv med prebivalstva tega dela Slovenije. Razstava je bila ne le priložnost za spominski pogled v preteklost tovarne TAM, bila je tudi nabita s čustvi. Ni bilo malo obiskovalcev, ki so bili po ogledu razstavljenega gradiva nadvse ganjeni. To dejstvo lahko Pokrajinski arhiv Maribor kot ustvarjalec razstave šteje še za dodaten presežek.

Ob razstavi je izšel tudi spominski zbornik, ki z nekaj avtorskimi prispevki obravnava ključne razvojne in krizne faze TAM-a od let nastajanja do današnjih dni, ko se je na tem prostoru razrasel kompleks Poslovno-proizvodne cone Tezno v Mariboru z nekaj tisoč zaposlenimi.

Nekaj podatkov o "dogodku razstava"

Razstava je bila postavljena v treh prostorih Pokrajinskega arhiva na Glavnem trgu v Mariboru, zaokroženo po temah ali glede na vrsto in izvor gradiva.

Razstavišče ARCHIVUM: dokumenti in predmeti iz zgodovine TAM-a. Izbor je bil delo Jureta Mačka in Sabine Lešnik. Potrebno je povedati, da izbiranje nikakor ni moglo biti preprosto in lahko, saj je gradiva fonda TAM-a v PAM-u za več kot 150 m, poleg tega pa še ni povsem urejeno. Na petnajstih panojih in v petnajstih vitrinah so bili razstavljeni dokumenti in fotografije, ki so nastajali od začetkov pod nemško zasedbo in jih je v svojih arhivih hranila in dopolnjevala služba za propagando TAM. Pisni dokumenti so omogočali bogat vpogled v pravno urejanje statusa tovarne, vpliv partije na dogajanje v tovarni, pa tudi v način uvajanja in izvajanja delavskega samoupravljanja od leta 1950 naprej. Prikazani so bili tudi poslovna poročila, organizacijske strukture, ki so se kar pogosto spreminjale, tehnična poročila o preizkušanjih proizvodov, študije razvoja proizvodov in podjetja, plakete in priznanja tovarni in delavcem. Slikovno gradivo je obsegalo predvsem fotografije proizvodov; teh pa ni bilo malo, zabeleženi pa so bili tudi razni pomembni obiski, dogodki in obletnice TAM-a.

Razstavišče PER GRADUS: Razstavljen gradivo je bilo delno iz depojev PAM-a delno pa iz arhiva Društva strojnih inženirjev Maribor, ki je v zadnjih letih veliko naredilo za ohranjanje industrijske kulturne dediščine in hrani tudi urejeno zbirko o TAM-u. Predstavnika društva Stanislav Ajdič in Anton Vagner sta na tem razstavišču predstavila svoje videnje nosilcev razvoja TAM-a. To pa je po mojem mnenju precej enostransko, saj je od osmih predstavljenih tehničnih strokovnjakov in razvijalcev le eden s področja razvoja in projektiranja vozil, čeprav je bilo to nenazadnje osnovna dejavnost TAM-a; vsi drugi so s področja razvoja proizvodnje ali proizvodnih sredstev. Vsekakor pa drži nekaj: nobenemu od predstavljenih ni mogoče oporekati mesta med pomembnimi za TAM.

Razstavišče HAD: Na tem razstavišču smo lahko videli fotografsko in pisno gradivo, ki predstavlja pomembne razvojne dogodke v TAM-u, med osnovnimi izdelki, kot so vozila, pa tudi stroje orodja in naprave, ki so jih razvijali in izdelovali strokovnjaki vzporednih tehničnih služb za vzdrževanja in opremljanje proizvodnih linij. Ugotoviti je mogoče, da se je TAM z izdelavo proizvodne opreme za lastne potrebe razvil v izdelovalca visoko zahtevnih strojnih naprav in najsodobnejših numerično krmiljenih obdelovalnih strojev. V tem prostoru je bilo razstavljen tudi gradivo, ki so ga prinesli – in številni arhivu tudi darovali – nekdanji zaposleni v TAM-u: fotografije, priznanja, diplome, makete in druge drobne predmete, ki spominjajo na dogodke v tej tovarni v vsem obdobju obstoja. Gradivo za ta razstavni prostor in razstavo je uredila Sabina Lešnik.

Vsekakor je treba zapisati nekaj besed tudi o od-

prtju razstave. PAM se je odločil, da zaradi samega ozračja pripravi otvoritev razstave v eni od nekdanjih proizvodnih dvoran TAM-a, ki je danes prazna, nema in gluha sameva sredi porajajočega se novega poslovnega središča na Teznu. Prostori v PAM-u bi bili zaradi pričakovanega obiska na otvoritvi pretesni. Otvoritev je privabila več kot 300 ljudi; v več kot uro trajajočem programu so z nagovori in analizami sodelovali – poleg PAM-a in nekaterih avtorjev proslave – tudi predstavnik mestne oblasti ter nekateri nekdanji in današnji vodilni poslovnega sistema TAM. K nostalgичnemu razpoloženju tamovcev so pripomogli kadri iz filma *TAM – umrli gigant*, ki ga je Bojan Labovič posnel pred leti v spomin na slavne dni tega pomembnega gospodarskega sistema v Mariboru.

Katalog ob razstavi je zaradi okrogle, šestdesete obletnice uradne razglasitve TAM-a dobil ime zbornik, saj se je zanj nabralo precej pisnega gradiva, tako spominskega kot študijskega. Tako bo prihodnjim raziskovalcem povojnega gospodarskega razvoja in ob osamosvojitvi padca Maribora lahko koristil kot bogato napotilo in smernica za poglobljeno raziskovalno in znanstveno delo. Avtorji v zborniku so: dr. Slavica Tovšak, Šest desetletij od začetkov Tovarne avtomobilov Maribor; mag. Martin Prašnički, Oris glavnih razvojnih mejnikov in proizvodov Tovarne avtomobilov Maribor; Stanislav Ajdič, Nekateri tehnični ustvarjalci v Tovarni avtomobilov Maribor; Anton Vagner, Kooperanti Tovarne avtomobilov Maribor; Jure Maček, Tovarna avtomobilov in motorjev v obdobju prve petletke; mag. Martin Prašnički, Vodilni kadri v Tovarni avtomobilov Maribor – direktorji in uprave; Gorazd Bende, Nekoč TAM, danes cona Tezno; Izbrani dokumenti z razstave; Seznam razstavljenih dokumentov in predmetov; Stanislav Ajdič, Drobni zapisi iz kronike.

Martin Prašnički

Jure Maček, Metalna Maribor: sledovi mariborskega gospodarstva v arhivskem gradivu Pokrajinskega arhiva Maribor, Pokrajinski arhiv Maribor, Katalogi XXV, 76 strani;

razstava v razstaviščih Archivum in Had, avtorji: Jure Maček, Sabina Lešnik, mag. Borivoj Breže, 26. september 2006 do 7. december 2006

Pokrajinski arhivi Maribor je v letu 2006 začel niz razstav Sledovi mariborskega gospodarstva v arhivskem gradivu Pokrajinskega arhiva Maribor; razstave predstavljajo preteklost mariborskega gospodarstva v obdobju rasti in razvoja.

Maribor in njegovo ožje zaledje sta bila v preteklosti izrazito industrijsko naravnana in zato ni naključje, da so se prav tukaj razvila podjetja, ki so s svojo dejavnostjo in rezultati Slovenijo in nekdanjo Jugoslavijo uvrščala v krog pomembnih in zanesljivih, ne le evropskih, temveč tudi zunajevropskih partnerjev. Zato je bilo za mariborsko območje obdobje, ko je začela usihati moč mariborskih velikanov, kot so npr. Metalna, Tovarna avtomobilov Maribor, Mariborska tekstilna tovarna, Hidromontaža idr. eno najbolj pretresljivih, zaradi prenehanja proizvodnje, pa tudi zaradi množice zaposlenih, ki je izgubila delo in se znašla na robu eksistence.

Eden izmed razlogov za pripravo serije razstav je tudi dejstvo, da arhivski fondii s področja gospodarstva v Pokrajinskem arhivu Maribor zavzemajo posebno mesto, saj je število le-teh med vsemi arhivskimi fondii in zbirkami največje. Fondii s področja gospodarstva namreč predstavljajo kar 31,8% vsega gradiva in 25,3% vseh fondov in zbirk.

Razstave o propadlih mariborskih velikanih predstavljajo podjetja in njihovo zgodovino na podlagi arhivskega gradiva, hkrati pa pri njih sodelujejo tudi ljudje, ki so sodelovali v delovnem procesu in ga zaznamovali. Ob vsaki od razstav Pokrajinski arhiv Maribor javno povabi nekdanje zaposlene, naj prispevajo tudi dokumente, ki jih morda še hranijo doma

